

1. «Ἐπειδὴ ... ὀρώμεν»: Χρησιμοποιώντας τη λέξη «ὀρώμεν» ο Αριστοτέλης δηλώνει, στην πραγματικότητα, ὅτι τα (λογικά) επιχειρήματά του συχνά τα συλλέγει προσέχοντας τη γύρω του πραγματικότητα. Και ὄχι, βέβαια, μόνο αυτό, αφού στη συνέχεια τα επιχειρήματα αυτά ο Αριστοτέλης τα χρησιμοποιεῖ κιόλας για την προώθηση της σκέψης του και για εξαγωγή συμπερασμάτων (θυμήσου π.χ. ὅσα διάβασες στην 1^η ενότητα, ὅπου ο Αριστοτέλης συνήγαγε συμπεράσματα προσέχοντας τη "συμπεριφορά" της πέτρας και της φωτιάς). Με ποιο επίθετο θα χαρακτηρίζες ἕναν τέτοιο στοχαστή, ἕναν τέτοιο φιλόσοφο; Ποιο επίθετο θα δήλωνε τότε το αντίθετο; (ερώτηση ἀπὸ το σχολικὸ εγχειρίδιο στη σελίδα 183)

Ἀπάντηση: Το ρῆμα «ὀρώμεν», σε α' πληθυντικὸ πρόσωπο μάλιστα, παραπέμπει σε κοινή εμπειρική παρατήρηση, ὅπως ταιριάζει ἄλλωστε σε εμπειρικό φιλόσοφο. Ἡ χρήση του ρήματος «ὀρώμεν» υποδηλώνει ὅτι ο φιλόσοφος στηρίζει τα λογικά του επιχειρήματα στην παρατήρηση της αντικειμενικῆς πραγματικότητας και στην εμπειρία. Το ἴδιο εἶχε κάνει και στην 1^η ενότητα των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* με τα παραδείγματα της πέτρας και της φωτιάς. Τα επιχειρήματα αυτά τα χρησιμοποιεῖ για την προώθηση της σκέψης του και για τη συναγωγή συμπερασμάτων. Συνδύαζε τα χαρακτηριστικά του θετικῆς επιστήμονα με τη θεωρητικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Φαίνεται, δηλαδή, ὅτι ἦταν εμπειρικός (θετικός) και ὄχι θεωρητικός φιλόσοφος.

2. «τοῦ κυριωτάτου πάντων»: Στα *Ἠθικά Νικομάχεια* το υπέρτατο αὐτὸ αγαθὸ ο Αριστοτέλης το εἶχε χαρακτηρίσει με την ἔκφραση «τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν». Ποιο ἦταν αὐτὸ (:με ποια λέξη το δήλωνε); Γράψε ἕνα μικρὸ δοκίμιο (μιας ἢ δυο σελίδων) για τη σύμπτωση ἢ μη του υπέρτατου για τὸ άτομο αγαθοῦ με τὸ υπέρτατο για τὴν πολιτεία αγαθὸ. (ερώτηση ἀπὸ το σχολικὸ εγχειρίδιο στη σελίδα 183)

Ἀπάντηση: Με τὴν φράση «κυριωτάτου πάντων» ο Αριστοτέλης ἐννοεῖ τὸ υπέρτατο αγαθὸ στο οποίο ἀποβλέπει ἡ «πόλις», δηλαδή τὴν ευδαιμονία του συνόλου των πολιτῶν. Ἡ ἀνωτερότητα αὐτοῦ του αγαθοῦ ἀποδεικνύει και τὴν ἀνωτερότητα της ἴδιας της πόλης ἐναντι των ἄλλων κοινωνιῶν. Με ἄλλα λόγια, ἐφόσον ἡ πόλη εἶναι ἡ «κυριωτάτη» ὅλων των κοινωνιῶν, και τὸ αγαθὸ στο οποίο στοχεύει εἶναι τὸ «κυριώτατον» ὅλων των ἄλλων αγαθῶν.

Ἦδη στην εἰσαγωγή των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* εἶδαμε τις ἐρμηνείες που ἔδωσαν στον ὄρο «εὐδαιμονία» διάφοροι φιλόσοφοι, ὅπως και τὴν ἐρμηνεία του Αριστοτέλη. Ἀρχικά, λοιπόν, ἡ λέξη «εὐδαιμονία» (< εὖ + δαίμων) σήμαινε τὴν εὐνοια του θεοῦ, κάτι που δίνεται δηλαδή στον ἄνθρωπο ἀπὸ τον θεό. Ἀργότερα, για τὸ περιεχόμενο της ἴδιας λέξης μίλησε ο Ἡράκλειτος και ο Δημόκριτος. Σύμφωνα με αὐτούς, ἡ κατάκτηση της ευδαιμονίας ἐξαρτάται ἀπὸ τον ἴδιο τον ἄνθρωπο και τις ἐνέργειές του. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ἡ ευδαιμονία δὲν εἶναι κατάσταση, ἀλλὰ διαρκὴς ἐνέργεια της ψυχῆς με τους κανόνες της τέλει ἀρετῆς.

Μελετώντας, λοιπόν, ὅλες τις παραπάνω ἀπόψεις παρατηροῦμε ὅτι ο ὄρος «εὐδαιμονία» ἀφορᾷ τον ἠθικὸ βίον του ἀνθρώπου. Για τον Αριστοτέλη, ὅμως, ο ὄρος αὐτὸς ἔχει ἀπὸ τὴν ἕνα ἠθικὸ περιεχόμενο και ἀφορᾷ τον ἄνθρωπο ως ἄτομο και ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι και ο προορισμὸς της πόλης, που ἀφορᾷ τον ἄνθρωπο ως πολίτη. Ο ἄνθρωπος δηλαδή θα κατακτήσει με τις ἠθικὲς ἐνέργειές του τόσο τὴν ἀτομικὴ ευδαιμονία ὅσο και τὴν ευδαιμονία μέσα στα πλαίσια της πόλης συνυπάρχοντας ἀρμονικά με τους ἄλλους πολίτες και ἐνεργώντας ως πολίτης. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτή, οἱ πράξεις του εἶναι πολιτικὲς πράξεις, καθὼς ἐνεργεῖ ως μέλος της πολιτικῆς κοινωνίας, και ἔχουν πολιτικὲς συνέπειες, ἐφόσον οδηγούν στην ευδαιμονία του πολιτικῆς συνόλου. Ἡ ἀποψη αὐτὴ διατυπώνεται ξεκάθαρα ἀπὸ τον ἴδιο τον Αριστοτέλη στο ἔβδομο βιβλίο των *Πολιτικῶν* του, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἡ ευδαιμονία του κάθε ἀνθρώπου ξεχωριστὰ συναρτάται με τὴν ευδαιμονία της πόλης. Ἔτσι, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία εἶναι μέρος της πολιτικῆς φιλοσοφίας (βλέπε εἰσαγωγή *Πολιτικῶν*, σελίδα 178 σχολικῆς εγχειρίδιου).

3. Να δώσετε τον ὀρισμὸ της ἐννοιας «πόλις» ὅπως αὐτὸς προκύπτει μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο και να ἐπισημάνετε τὸ προσεχές γένος της και τὴν εἰδοποιὸ διαφορά της.

Ἀπάντηση: Σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα ο Αριστοτέλης ἐπιχειρεῖ να δώσει τον πρῶτο ὀρισμὸ της ἐννοιας «πόλις» στα *Πολιτικά*. Ἡ «πόλις», λοιπόν, εἶναι μια μορφή ἀνώτερης κοινωνικῆς συνύπαρξης («ἢ πασῶν κυριωτάτη»), που ἐμπεριέχει ὅλες τις ἄλλες («πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας»), και ἀποβλέπει στο ἀνώτερο ἀπὸ ὅλα τα αγαθὰ («τοῦ κυριωτάτου πάντων»). Εἶναι δε «ἡ κοινωνία ἢ

πολιτική». Στον ορισμό αυτό μπορούμε να διακρίνουμε το προσεχές γένος (genus proximum) της έννοιας «πόλις» και την ειδοποιό διαφορά της (specifica differentia). Συγκεκριμένα, το προσεχές της γένος, δηλαδή η ευρύτερη κατηγορία στην οποία εντάσσεται η έννοια, είναι ο όρος «κοινωνία» («κοινωνίαν τινά ούσαν»), ενώ η ειδοποιός διαφορά της, δηλαδή το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα που διαφοροποιεί την έννοια γένους από τις όμοιές της έννοιες, ώστε να προκύψει η οριστέα, είναι το αγαθό στο οποίο αποβλέπει. Ειδικότερα, το αγαθό στο οποίο αποβλέπει, που είναι η ευδαιμονία των πολιτών, είναι το ανώτερο από όλα τα αγαθά των άλλων κοινωνιών και μ' αυτό η «πόλις» επιδιώκει το συμφέρον του συνόλου των πολιτών. Αντίθετα, οι άλλες μορφές κοινωνίας επιδιώκουν ένα επιμέρους αγαθό για το συμφέρον των μελών τους.

Ο Αριστοτέλης επισφραγίζει τον ορισμό της έννοιας «πόλις» με τον χαρακτηρισμό πολιτική κοινωνία, δηλαδή την οργανωμένη πολιτειακά κοινωνία, η οποία έχει αυτάρκεια, αυτονομία, ελευθερία, θεσμούς και πολίτευμα. Αφορά, λοιπόν, η πόλη τη γνωστή για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο πόλη-κράτος, όπως επικράτησε να αποδίδεται σήμερα ο όρος.

4. Να εντοπίσετε τις φράσεις του κειμένου που υποδηλώνουν την τελεολογική αντίληψη του Αριστοτέλη και να τις επεξηγήσετε.

Απάντηση: Στο κείμενο εντοπίζονται ορισμένες φράσεις που αποδεικνύουν ότι ο Αριστοτέλης εξετάζει τελεολογικά την έννοια «πόλις» καθώς και τις άλλες μορφές κοινωνικής συνύπαρξης. Εξετάζει δηλαδή τα παραπάνω σε σχέση με τον σκοπό για τον οποίο υπάρχουν και τον οποίο προσπαθούν να επιτύχουν. Σύμφωνα με την τελεολογική αντίληψη του φιλόσοφου καθετί έχει δημιουργηθεί για να επιτελέσει έναν συγκεκριμένο σκοπό («τέλος») και να φτάσει στην τελείωση, την ολοκλήρωσή του. Έτσι και η πολιτική κοινωνία, όπως και κάθε κοινωνική ομάδα, συστάθηκε και υπάρχει για να επιτύχει έναν σκοπό. Ο σκοπός μάλιστα της πολιτικής κοινωνίας είναι ο ανώτερος, η ευδαιμονία όλων των πολιτών της. Συνδέει στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης τον άνθρωπο-πολίτη («πάντες») με την πόλη, δηλαδή την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού όλων των ανθρώπων με την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού της πόλης.

Συγκεκριμένα, σ' αυτό το κείμενο το «τελικό αίτιο» υποδηλώνεται με τις εξής φράσεις:

- «πᾶσαν πόλιν ὀρώμεν ... καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν» και «πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται», δηλαδή όλες οι κοινωνίες έχουν συσταθεί για την επίτευξη ενός σκοπού, του αγαθού,
- «τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες», δηλαδή όλοι κάνουν τα πάντα για έναν σκοπό, το αγαθό,
- «μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη», δηλαδή η «πόλις» που είναι ανώτερη μορφή κοινωνίας στοχεύει στο ανώτερο αγαθό, δηλαδή την ευδαιμονία.

5. Με ποιον συλλογισμό καταλήγει ο Αριστοτέλης ότι η «πόλις» είναι ανώτερη μορφή κοινωνίας και στοχεύει στο ανώτερο από όλα τα αγαθά; Ο συλλογισμός αυτός είναι παραγωγικός ή επαγωγικός;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης με τη χρήση ενός παραγωγικού συλλογισμού (από το γενικό στο ειδικό) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πόλη - κράτος είναι ανώτερη μορφή κοινωνίας που αποβλέπει στο ανώτερο από όλα τα αγαθά. Ο συλλογισμός του έχει ως εξής:

1^η προκειμένη: κάθε κοινωνία - μορφή κοινωνικής συνύπαρξης αποβλέπει σε ένα αγαθό
«πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν»

2^η προκειμένη: η πόλη - κράτος είναι μια κοινωνία - μορφή κοινωνικής συνύπαρξης
«πᾶσαν πόλιν ὀρώμεν κοινωνίαν τινά οὔσαν»

Συμπέρασμα: όλες οι κοινωνίες αποβλέπουν σε κάποιο αγαθό –και- η κυριότερη από όλες τις κοινωνίες αποβλέπει στο κυριότατο από όλα τα αγαθά «πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται» και «τοῦ κυριωτάτου πάντων».

Το δεύτερο μέρος του συμπεράσματος ότι η πόλη-κράτος είναι ανώτερη μορφή κοινωνίας που αποβλέπει στο ανώτερο από όλα τα αγαθά συνάγεται από έναν δεύτερο παραγωγικό συλλογισμό που υπονοείται. Ο συλλογισμός αυτός έχει ως εξής:

1^η προκειμένη: κάθε κοινωνία - μορφή κοινωνικής συνύπαρξης αποβλέπει σε ένα αγαθό
«πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν»

2^η προκειμένη: η πόλη-κράτος είναι ανώτερη μορφή κοινωνικής συνύπαρξης, γιατί εμπεριέχει όλες τις άλλες μορφές κοινωνίας
«ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας»

Συμπέρασμα: η πόλη-κράτος αποβλέπει στο ανώτερο από όλα τα αγαθά
«τοῦ κυριωτάτου πάντων»

1. Για τρεις λόγους σκέφτεται ο Αριστοτέλης πως είναι ανάγκη να διερευνηθεί το θέμα «τί ἐστὶν ἡ πόλις». Πες με δικά σου λόγια τους τρεις αυτούς λόγους. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 194)

Απάντηση: Η έννοια «πόλις» είναι ανάγκη να διερευνηθεί για τους εξής τρεις λόγους:

α) Η Παρατηρείται διχογνωμία για τη «νομιμότητα της εξουσίας» («Νῦν γὰρ ἀμφισβητοῦσιν ... τὸν τύραννον»): πρέπει να εξετάσουμε την έννοια «πόλη», διδάσκει ο φιλόσοφος, γιατί διατυπώνονται διαφορετικές και αντικρουόμενες απόψεις για το ποιος έχει την ευθύνη για τη λήψη και την τέλεση μιας πολιτικής πράξης, ιδιαίτερα σε μη δημοκρατικά πολιτεύματα, στα οποία οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται από το σύνολο των πολιτών ή την πλειοψηφία. Έτσι, άλλοι υποστηρίζουν ότι την ευθύνη την έχουν όλοι οι πολίτες, ενώ άλλοι ότι υπεύθυνοι για τις αποφάσεις αυτές είναι οι εκάστοτε φορείς εξουσίας, οι ολιγαρχικές κυβερνήσεις ή ένας τύραννος. Με άλλα λόγια ότι η πόλη φέρει ακέραια την ευθύνη των ενεργειών της και ότι ταυτίζεται με τους συγκεκριμένους και μόνο κάθε φορά φορείς εξουσίας. Υπό αυτή την έννοια και κάθε νέα κυβέρνηση μιας πόλης προσπαθεί να αρνηθεί οποιαδήποτε ευθύνη για τις πράξεις της προηγούμενης υποστηρίζοντας ότι δεν πρόκειται για ενέργειες της πόλης, αλλά για ενέργειες του ολιγαρχικού ή τυραννικού καθεστώτος. Ο Αριστοτέλης εκφράζοντας αυτές τις απόψεις φαίνεται να έχει υπόψη του το ιστορικό παράδειγμα της διένεξης των Πλαταιέων και των Θηβαίων που καταγράφεται στο τρίτο βιβλίο (III 62) των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη. Εκεί αναφέρεται ότι οι Πλαταιείς κατηγορήσαν τους Θηβαίους για τον «μηδισμό» της πόλης τους κατά τους Περσικούς πολέμους και ότι οι Θηβαίοι απάντησαν στη βαριά αυτή κατηγορία με την εξής φράση: «δεν ήταν η *ξύμπασα πόλις* που έπραξε τούτο, αλλά η *δυναστεία ὀλίγων ἀνδρῶν* που τότε *εἶχε τὰ πράγματα*», που τότε είχε, δηλαδή, την εξουσία στην πόλη. Η «αμφισβήτηση» γίνεται πιο φανερό και πιο απτή, όταν κάποια στιγμή αλλάζει σε έναν τόπο το καθεστώς. Σε τέτοιες περιστάσεις δεν είναι καθόλου σπάνιο το νέο καθεστώς να μην αναγνωρίζει ούτε τις συμφωνίες που είχε συνάψει το προηγούμενο καθεστώς. Η δικαιολογία - εξήγηση που προβάλλεται τότε είναι ότι «τις συμφωνίες δεν τις έκανε η πόλις –εμείς θα λέγαμε: το κράτος– αλλά ο συγκεκριμένος, κατά τη συγκεκριμένη εκείνη εποχή, φορέας της εξουσίας». Με τα παραπάνω προβάλλεται ένα σοβαρό πρόβλημα που απασχολούσε τους τότε φιλοσόφους και για το οποίο εκφράστηκαν σοβαρές και βάσιμες διαφωνίες. Βέβαια η σύγχρονη πολιτική επιστήμη και πρακτική δέχονται τις *αρχές του ενιαίου κράτους και της ασφαλείας του δικαίου*. Σύμφωνα με αυτές τις αρχές οι πράξεις ενός κράτους είναι έγκυρες ανεξάρτητα από το εκάστοτε καθεστώς και την πολιτική ή πολιτειακή εκπροσώπηση.

β) Οι δραστηριότητες των πολιτικών και των νομοθετών αφορούν την πόλη («τοῦ δὲ πολιτικοῦ ... περὶ πόλιν»): Αποτελεί κοινή εμπειρία ότι οι πολιτικοί και οι νομοθέτες –και πρέπει να σεβαστούμε απολύτως τη διάκριση των ὁρων «πολιτικός» και «νομοθέτης»– δεν ανήκουν σε αυτό που αποκαλούμε παραγωγικές τάξεις, αλλά οι δραστηριότητές τους απολύτως αφορούν την πόλη. Λογικά από την αριστοτελική διατύπωση συνάγεται ότι το έργο και η δραστηριότητα του πολιτικού και του νομοθέτη μέσα στην ευρύτερη οργάνωση της πόλης και στον καταμερισμό της εργασίας έχουν την ιδιαιτερότητα ότι ποριστρέφονται γύρω από την πόλη. Έτσι αν κάθε χειρωνακτας και επαγγελματίας ασχολείται με τον ειδικό τομέα της εργασίας του, ο πολιτικός και ο νομοθέτης ασχολούνται με την πόλη, δηλαδή με τη συλλογική οντότητα και τα ζητήματα που την αφορούν. Αφού, λοιπόν, η πόλη αποτελεί το επίκεντρο κάθε δραστηριότητας του πολιτικού και του νομοθέτη, η σημασία της για την πολιτική επιστήμη είναι μεγάλη.

γ) Η συνεκτική αρχή της πόλης είναι το πολίτευμα («ἡ δὲ πολιτεία ... τάξις τις»): πρέπει να καταλάβουμε τι είναι η πόλη, για να μπορέσουμε να καταλάβουμε την οργάνωση της πόλης σε σχέση με τον τρόπο διακυβέρνησής της (το πολίτευμα). Εφόσον το πολίτευμα δεν είναι παρά ένα σύστημα οργάνωσης το οποίο ρυθμίζει τις σχέσεις όλων ὄσων ζουν σε μία πόλη, αλλά και την κατανομή της πολιτικής δύναμης μεταξύ τους, θα πρέπει να οριστεί, να διευκρινιστεί, πρώτα η έννοια, το περιεχόμενο της πόλης, προκειμένου να καθοριστεί η έννοια του πολιτεύματος.

Άλλωστε σε μια πρώτη προσέγγιση ο ορισμός του πολιτεύματος παραπέμπει στην πόλη «ἡ δὲ πολιτεία τῶν τῆν πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις». Στον απλό αυτόν ορισμό φαίνεται η βασική διαφορά της πόλης από το πολίτευμα, αλλά και η οργανική τους σχέση. Η πόλη αφορά το γεγονός της συνύπαρξης των ανθρώπων με σκοπό την αυτάρκεια και την ευδαιμονία, ενώ το πολίτευμα αφορά την οργάνωση, το πολιτικό καθεστώς, τη μορφή που καθιστά το τυχαίο σύνολο πόλη. Ακόμη ο Αριστοτέλης συνδέει τη δραστηριότητα του πολιτικού και του νομοθέτη με το πολίτευμα, αφού το πολίτευμα ανάλογα με τη μορφή που έχει υπαγορεύει και το περιεχόμενο της δραστηριότητάς τους. Βέβαια η σχέση μπορεί να εννοηθεί και αντίστροφα ως ένα σημείο, δηλαδή η δραστηριότητα του πολιτικού και του νομοθέτη να είναι ρυθμιστικός παράγοντας του πολιτεύματος.

2. «τοῦ δὲ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὀρώμεν τὴν πραγματείαν οὔσαν περὶ πόλιν»: Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης θέλει να πει ότι αν πρόκειται να καταλάβουμε και να εξηγήσουμε τον τρόπο δράσης ενός πολιτικού, τις συγκεκριμένες δηλαδή ενέργειές του, πρέπει πρώτα να ξέρουμε τι είναι η «πόλις» (εμείς θα λέγαμε: το κράτος). Εσύ θυμήσου τώρα ότι οι πολιτικοί στις μέρες μας διακηρύσσουν ότι όλες τις πράξεις τους τις κάνουν για τον «λαό» ή εν ονόματι του «λαού». Τι ακριβώς θέλουν να πουν με αυτό; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 194 - 195)

Απάντηση: Από αρκετές αναφορές φάνηκε ότι η πίστη του Αριστοτέλη ότι «η πρόθεση όλων των νομοθετών είναι να κάνουν τους πολίτες ενάρετους». Με τη φράση αυτή μάλλον εννοείται ότι κατά τον Αριστοτέλη όλοι οι νομοθέτες επιδιώκουν να κάνουν τους πολίτες τους λειτουργικά σωστούς, προς όφελος φυσικά ολόκληρης της πόλης. Αυτό, πάλι, σημαίνει ότι ανάλογα με τον στόχο ή τους στόχους που θέτει στον εαυτό της η κάθε πόλη διαμορφώνεται και η «δραστηριότητα» των πολιτικών. Στόχος των σημερινών –και όχι μόνο– πολιτικών και των νομοθετών είναι ή πρέπει να είναι: α) να ενεργούν με γνώμονα το κοινό συμφέρον και όχι το συμφέρον μιας μόνο μερίδας πολιτών. Αυτό, άλλωστε, υποδεικνύεται και με την αριστοτελική φράση: «τοῦ δὲ πολιτικοῦ ... περὶ πόλιν», β) να ενεργούν για λογαριασμό του λαού και να εκφράζουν τη βούλησή του. Ο λαός είναι, εξάλλου, αυτός που τους εκλέγει και η δραστηριότητά τους αποτελεί ένα είδος ανταπόδοσης προς αυτόν.

3. Στις ενότητες 11-14 ο Αριστοτέλης, θέλοντας να καταλάβει ο ίδιος και να διδάξει ύστερα τους άλλους τι είναι η «πόλις», εφάρμοσε μια μέθοδο διερεύνησης του θέματος, που εμείς θα τη λέγαμε «γενετική», αφού στην πραγματικότητα τη βάση της έρευνας την αποτελούσε το ερώτημα: «Πώς γεννήθηκε η πόλις;». Στην ενότητα 15 η διερεύνηση του θέματος γίνεται με την «αναλυτική» μέθοδο, αυτή δηλαδή που προσπαθεί να βρει τα συστατικά στοιχεία ενός πράγματος, με την ελπίδα ότι, αν διακρίνει καθαρά και καταλάβει εκείνα, θα μπορέσει να έχει τον ορισμό και του πράγματος που δεν είναι παρά μια σύνθεση εκείνων. Μπορείς να φέρεις και άλλα παραδείγματα εφαρμογής των δύο αυτών μεθόδων έρευνας; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 195)

Απάντηση: Η γενετική και η αναλυτική μέθοδος του Αριστοτέλη μπορεί να εφαρμοστεί και στα εξής :

α) Στη **γλώσσα**: με τη γενετική μέθοδο ψάχνουμε να βρούμε την αρχή της, πώς άρχισε δηλαδή να υπάρχει, ενώ με την αναλυτική μελετάμε τα επιμέρους στοιχεία από τα οποία αποτελείται (τους φθόγγους, τις λέξεις, τις προτάσεις κ.τ.λ.).

β) Στη **σκέψη** του ανθρώπου: με τη γενετική μέθοδο ψάχνουμε να βρούμε την αρχή της, ενώ με την αναλυτική μελετάμε τα επιμέρους σχήματα με τα οποία αυτή λειτουργεί. Ειδικότερα,

- στη φιλοσοφία: με τη γενετική μέθοδο ο άνθρωπος αναζητεί την αρχή, τη δημιουργία του κόσμου, ενώ με την αναλυτική αναζητά συλλογισμούς και έννοιες
- στην επιστήμη: με τη γενετική αναζητούμε τη δημιουργία της ύλης, του φαινομένου, ενώ με την αναλυτική, τους κλάδους της επιστήμης, επιμέρους συμπεράσματα και γνώσεις

γ) Σε ένα **έργο τέχνης**: με τη γενετική μέθοδο προσπαθούμε να εντοπίσουμε τα στοιχεία που το γέννησαν, τις βασικές αρχές της δημιουργίας του, ενώ με την αναλυτική προσπαθούμε να εντοπίσουμε τα στοιχεία από τα οποία αποτελείται και τα γενικότερα χαρακτηριστικά του, τις ιδέες που φέρει.

δ) Στη **θρησκεία**: με τη γενετική μέθοδο ψάχνουμε να βρούμε την αρχή της, ενώ με την αναλυτική μας ενδιαφέρει να δούμε τα είδη των θρησκειών, το περιεχόμενο, τον χαρακτήρα της καθεμιάς κ.τ.λ.

4. Με ποιες έννοιες δηλώνει ότι θα ασχοληθεί ο Αριστοτέλης και με ποια σειρά θα τις διερευνήσει;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι θα ασχοληθεί με τη διερεύνηση της έννοιας «πολιτεία», «πόλις» και «πολίτης». Το πολίτευμα είναι ο τρόπος διακυβέρνησης της πόλης. Συγκεκριμένα, θα εξετάσει την ουσία κάθε είδους πολιτεύματος και τα χαρακτηριστικά του. Προκειμένου, όμως, να καταφέρει αυτό, κρίνει απαραίτητο να εξετάσει προηγουμένως την έννοια της πόλης. Δηλώνει, όμως, ότι για να γίνει κατανοητή η έννοια της πόλης και για να μπορέσει να την ορίσει, πρέπει πρώτα να διερευνήσει την έννοια του πολίτη. Επομένως, οι τρεις παραπάνω έννοιες θα εξεταστούν με την εξής σειρά: πολίτης – πόλη – πολιτεία.

5. Ποια διχογνωμία εντοπίζει ο Αριστοτέλης στον καταλογισμό ευθυνών για μια πολιτική πράξη και ποιο ιστορικό παράδειγμα έχει στο μυαλό του; Θεωρείτε ότι οι απόψεις που διατυπώνει είναι διαχρονικές;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης παρατηρώντας την πραγματικότητα της εποχής του εντοπίζει διαφορετικές και αντικρουόμενες απόψεις για το ποιος έχει την ευθύνη για τη λήψη και την τέλεση μιας πολιτικής πράξης, ιδιαίτερα σε μη δημοκρατικά πολιτεύματα, στα οποία οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται από το σύνολο των πολιτών ή την πλειοψηφία.

Έτσι, άλλοι υποστηρίζουν ότι την ευθύνη την έχουν όλοι οι πολίτες, ενώ άλλοι ότι υπεύθυνοι για τις αποφάσεις αυτές είναι οι εκάστοτε φορείς εξουσίας, οι ολιγαρχικές κυβερνήσεις ή ένας τύραννος. Με άλλα λόγια ότι η πόλη, το κράτος φέρει ακέραια την ευθύνη των ενεργειών της και ότι ταυτίζεται με τους συγκεκριμένους και μόνο κάθε φορά φορείς εξουσίας. Υπό αυτή την έννοια και κάθε νέα κυβέρνηση μιας πόλης προσπαθεί να αρνηθεί οποιαδήποτε ευθύνη για τις πράξεις της προηγούμενης υποστηρίζοντας ότι δεν πρόκειται για ενέργειες της πόλης, αλλά για ενέργειες του ολιγαρχικού ή τυραννικού καθεστώτος. («Νῦν γὰρ ἀμφισβητοῦσιν ... τὸν τύραννον»).

Ο Αριστοτέλης εκφράζοντας αυτές τις απόψεις φαίνεται να έχει υπόψη του το ιστορικό παράδειγμα της διένεξης των Πλαταιέων και των Θηβαίων που καταγράφεται στο τρίτο βιβλίο (III 62) των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη. Εκεί αναφέρεται ότι οι Πλαταιείς κατηγορήσαν τους Θηβαίους για τον «μηδισμό» της πόλης τους κατά τους Περσικούς πολέμους και ότι οι Θηβαίοι απάντησαν στη βαριά αυτή κατηγορία με την εξής φράση: «δεν ήταν η *ξύμπασα* πόλις που έπραξε τούτο, αλλά η *δυναστεία* *ὀλίγων ἀνδρῶν* που τότε *εἶχε τὰ πράγματα*», που τότε είχε, δηλαδή, την εξουσία στην πόλη. Η «αμφισβήτηση» γίνεται πιο φανερό και πιο απτή, όταν κάποια στιγμή αλλάζει σε έναν τόπο το καθεστώς. Σε τέτοιες περιστάσεις δεν είναι καθόλου σπάνιο το νέο καθεστώς να μην αναγνωρίζει ούτε τις συμφωνίες που είχε συνάψει το προηγούμενο καθεστώς. Η δικαιολογία - εξήγηση που προβάλλεται τότε είναι ότι «τις συμφωνίες δεν τις έκανε η πόλις –εμείς θα λέγαμε: το κράτος– αλλά ο συγκεκριμένος, κατά τη συγκεκριμένη εκείνη εποχή, φορέας της εξουσίας».

Με τα παραπάνω προβάλλεται ένα σοβαρό πρόβλημα που απασχολούσε τους τότε φιλοσόφους και για το οποίο εκφράστηκαν σοβαρές και βάσιμες διαφωνίες. Βέβαια η σύγχρονη πολιτική επιστήμη και πρακτική δέχονται τις *αρχές του ενιαίου κράτους και της ασφαλείας του δικαίου*. Σύμφωνα με αυτές τις αρχές οι πράξεις ενός κράτους είναι έγκυρες ανεξάρτητα από το εκάστοτε καθεστώς και την πολιτική ή πολιτειακή εκπροσώπηση.

6. «Ἐπει δ' ἡ πόλις ... πλήθός ἐστιν»: ο Αριστοτέλης με αυτή τη φράση διατυπώνει την άποψη ότι για να οριστεί η πόλη πρέπει πρώτα να οριστεί ο πολίτης. Για ποιον λόγο και ποια μέθοδο χρησιμοποιεί για να φτάσει στον ορισμό της πόλης;

Απάντηση: Στη συνέχεια του κειμένου ο Αριστοτέλης διευκρινίζει για ποιους λόγους το ερώτημα για την πόλη θέτει το ερώτημα για την έννοια του πολίτη. Με δεδομένο ότι η πόλη είναι μια ολότητα πλήθους πολιτών «ή γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλήθός ἐστιν», τι είναι αυτό που κάνει το πλήθος να αποτελεί ολότητα και όχι μια άμορφη μάζα; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό κρίνεται απαραίτητη πρώτα η διερεύνηση της έννοιας του «πολίτη», δηλαδή αυτού που κάνει κάποιον να ανήκει στα συστατικά στοιχεία του συνόλου που είναι η πόλη. Εύλογα δεν είναι δυνατό να απαντήσουμε στο ερώτημα «τι είναι η πόλη» παρά μέσω της απάντησης στο ερώτημα «τι είναι πολίτης». Η πόλη ανήκει στην κατηγορία των σύνθετων πραγμάτων («τῶν συγκειμένων»), είναι δηλαδή ένα όλον («τι τῶν ὅλων») που αποτελείται από μέρη («ἐκ πολλῶν μορίων»), τους πολίτες. Η ταυτότητα της πόλης συνθέτει:

- Στοιχεία φυσικά (τόπος και άνθρωποι)
- Στοιχεία πολιτικά (συνταγματική τάξη και πολιτειακή οργάνωση)

Η σύνθεση των στοιχείων είναι οργανική και από αυτήν την άποψη η πόλη είναι ένα «όλον», δηλαδή ένα οργανικό σύνολο που έχει Μορφή (παράγοντας οργανικής ενότητας των μερών) και Τέλος (καθορισμένο σκοπό).

Επομένως, για να κατανοήσουμε το όλον, δηλαδή την πόλη, πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε το μέρος, δηλαδή τον πολίτη και τα χαρακτηριστικά του, αφού ο ρόλος του στην πολιτική τάξη είναι καθοριστικός.

Έτσι, προκειμένου ο Αριστοτέλης να φτάσει στον ορισμό της έννοιας «πόλις», ακολουθεί την **αναλυτική μέθοδο**. Αναλύει δηλαδή, μια γενική, σύνθετη έννοια –στην προκειμένη περίπτωση την έννοια «πόλη»– στα συστατικά της, τα επιμέρους στοιχεία της, τον πολίτη, και εντοπίζει, προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά τους. Αντίθετα, στις ενότητες 11-14, στην προσπάθειά του να εξηγήσει πώς γεννήθηκε η πόλη, ακολούθησε τη **γενετική μέθοδο**.

7. Πώς προσδιορίζεται, κατά τον Αριστοτέλη, το περιεχόμενο της έννοιας «πολίτης» ανάλογα με το πολίτευμα;

Απάντηση: Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το περιεχόμενο της έννοιας «πολίτης» ρυθμίζεται ανάλογα με το πολίτευμα, καθώς διαφορετικά νοείται ο πολίτης σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα και διαφορετικά σε ένα ολιγαρχικό. Ποιος είναι πολίτης εξαρτάται από το πολίτευμα που ισχύει στην πόλη, γιατί πολίτης είναι αυτός που μετέχει στην άσκηση κάποιας εξουσίας. Επειδή όμως υπάρχουν διαφορετικά πολιτεύματα με διαφορετικά ποιοτικά γνωρίσματα, ο πολίτης ορίζεται ανάλογα με τα διαφορετικά γνωρίσματα του πολιτεύματος στην πόλη του. Έτσι μπορεί κανείς να είναι πολίτης σε δημοκρατικό πολίτευμα, όχι όμως και σε ολιγαρχικό ή τυραννικό. Όπως θα εξηγήσει στη συνέχεια του Γ' βιβλίου των *Πολιτικών*, γίνεται κανείς πολίτης σύμφωνα με τον όρο, δηλαδή τη βάση που καθορίζει το είδος του πολιτεύματος. *Η αρετή, ο πλούτος και η ελευθερία* είναι οι όροι που διακρίνουν τα πολιτεύματα της αριστοκρατίας, της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας αντίστοιχα και καθιστούν κάποιον πολίτη του πολιτεύματος αυτού. Για παράδειγμα, σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα για να γίνει κανείς πολίτης χρειάζεται να είναι οπωσδήποτε ελεύθερος, σε ένα ολιγαρχικό να διαθέτει μια συγκεκριμένη ποσότητα πλούτου μαζί με την ελευθερία και στο αριστοκρατικό να είναι ευγενικής καταγωγής, ανδρείος και πεπαιδευμένος μαζί με την ελευθερία επίσης. Η ελευθερία είναι αναγκαία και επαρκής συνθήκη για να αποκτήσει κανείς την ιδιότητα του πολίτη στο δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ στα άλλα πολιτεύματα είναι αναγκαία, αλλά όχι επαρκής.

8. Να εντοπιστούν στην ενότητα 15 τα χαρακτηριστικά της επιστημονικής και θεωρητικής σκέψης του Αριστοτέλη.

Απάντηση: Για άλλη μια φορά σε αυτή την ενότητα μπορούμε να εντοπίσουμε χαρακτηριστικά της επιστημονικής και θεωρητικής σκέψης του Αριστοτέλη.

Συγκεκριμένα, η επιστημονική του σκέψη διαφαίνεται στη μεθοδολογία που ακολουθεί προκειμένου να διερευνήσει, να προσδιορίσει, και να ορίσει έννοιες που αφορούν πολιτικά ζητήματα, όπως η «πολιτεία», η «πόλις» και ο «πολίτης», οι οποίες είναι αλληλένδετες. Για να ορίσει, λοιπόν, το πολίτευμα, κρίνει ότι προέχει ο ορισμός της πόλης και για να ορίσει την έννοια «πόλις», κρίνει ότι πρέπει να προηγηθεί η έννοια «πολίτης». Ο ορθολογισμός και η αυστηρά οργανωμένη αποδεικτική πορεία της σκέψης, χωρίς λογικά άλματα και πιθανά κενά, είναι εμφανέστατη. Ο Αριστοτέλης επιδιώκει την αντικειμενικότητα, τη σαφήνεια και την ακρίβεια της θέσης του την οποία παραθέτει τεκμηριωμένη. Η παρατήρηση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας διατυπώνεται λιτά και υποστηρίζεται με την παράθεση των εμπειρικών στοιχείων, κλασική μέθοδο του επιστημονικού λόγου.

Ο φιλόσοφος είναι ταυτόχρονα διανοητής. Οι ουσιαστικοί πολιτικοί προβληματισμοί που θέτει αφορούν εν γένει την πολιτική σκέψη. Τον απασχολεί η ουσία των βασικών πολιτικών εννοιών, πόλη – πολίτης – πολίτευμα και στοχάζεται διεξοδικά σχετικά με την πολιτική πραγματικότητα της εποχής, αναζητώντας το «εϋ». Η θεωρητική του σκέψη προβάλλεται από τη χρήση της αναλυτικής μεθόδου, κατά την οποία αναλύει μια γενική και σύνθετη έννοια, όπως είναι η «πόλις», στα συστατικά της, τον πολίτη.

9. Ποια είναι η σχέση του πολίτη με την πόλη και την πολιτεία;

Απάντηση: Οι πολιτικές αναλύσεις του Γ' βιβλίου των *Πολιτικών* εξαρτώνται από τον ορισμό του πολίτη. Συγκεκριμένα, το σχήμα εξέτασης που διαμορφώνεται είναι το εξής:

Ορισμός του πολίτη → ορισμός της πόλης → ορισμός του πολιτεύματος → κατηγοριοποίηση των πολιτευμάτων

Ο Αριστοτέλης στην πολιτική φιλοσοφία του εξετάζοντας την πολιτεία, εξετάζει την πόλη στο σύνολό της, γιατί η πολιτεία δεν είναι δυνατόν να νοηθεί ανεξάρτητα από την πόλη. Στην πολιτική ανήκει καθετί που αφορά την πόλη, δηλαδή μια κοινωνία ανθρώπων που χαρακτηρίζεται από κοινότητα σκοπών, θεσμών και συνεχεται από ενιαία πολιτική εξουσία. Κατά την κρίση του φιλοσόφου η ολοκληρωμένη αξιολόγηση μιας πολιτείας προϋποθέτει τον καθορισμό της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην οποία άλλωστε θεμελιώνεται, των οικονομικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της διαστρωμάτωσης αυτής, των ηθικών και ιδεολογικών αντιλήψεων που εκδηλώνονται στο πλαίσιο της, της παιδείας που προσφέρει και της κοινωνικής κατηγορίας, στην οποία εξασφαλίζει τη δυνατότητα να συμμετέχει στα κοινά, δηλαδή του συνόλου των πολιτών. Συνθέτοντας τις τρεις βασικές έννοιες γράφει ο Αριστοτέλης: «Εἴπερ γάρ ἐστὶ κοινωνία τις ἢ πόλις, ἔστι δὲ κοινωνία πολιτῶν πολιτείας» (*Ὅτι πάλι ἡ πόλις πράγματι εἶναι κάποιο εἶδος κοινωνίας, υφίσταται και ὡς κοινωνία πολιτῶν στη βάση μιας πολιτειακής οργάνωσης...* 1276 b1-3). Η φυσική πολιτικότητα κατά Αριστοτέλη δείχνει ότι η συμμετοχή του ανθρώπου στον πολιτικό βίο συνθέτει τη βιολογική ορμή

του για συνύπαρξη (κοινωνία) με άλλους ανθρώπους και την πραγμάτωση της ανθρώπινης φύσης μέσα στην πόλη. Συγχρόνως, φαίνεται ότι η ταυτότητα της πόλης εξαρτάται από το πολίτευμά της, καθώς αυτό αποτελεί τη συνεκτική της δύναμη.

Ενότητα 16

1. «οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε ...»: Αφού πρώτα προσέξεις ότι η λέξη «δικαίων» είναι σε πληθυντικό αριθμό και ότι μετά το «μετέχοντες» δεν υπάρχει κόμμα, προσπάθησε να εξηγήσεις γιατί σου δόθηκε παραπάνω η συγκεκριμένη μετάφραση για τη φράση αυτή. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 197)

Απάντηση: Στο σχολικό εγχειρίδιο για τη φράση «οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε ...» δίδεται η ακόλουθη μετάφραση: «αυτοί που (από όλα τα πολιτικά δικαιώματα) έχουν μόνο το δικαίωμα να ...». Έτσι, το νόημα αποδίδεται ως εξής: πολίτες δεν είναι αυτοί που από όλα τα πολιτικά δικαιώματα («τῶν δικαίων») έχουν μόνο το δικαίωμα να εμφανίζονται στα δικαστήρια και ως εναγόμενοι και ως ενάγοντες.

Αν λοιπόν συντάξουμε τη μετοχή «οἱ μετέχοντες», σύμφωνα με τη μετάφραση του σχολικού εγχειριδίου, τότε η γενική «τῶν δικαίων» είναι αντικείμενο της μετοχής, αλλά ταυτόχρονα έχει τη σημασία μιας γενικής διαιρετικής. Για τον λόγο αυτό α) δεν υπάρχει κόμμα μετά τη μετοχή, β) υπάρχει η λέξη *οὕτως*, γ) στη φράση «οὕτως ὥστε καὶ δίκην ὑπέχειν καὶ δικάζεσθαι» δεν έχουμε ένα επιδοτικό και (το πρώτο) και ύστερα ένα καθαρά συμπλεκτικό και (δεύτερο), αλλά μια εμφιατική συμπλοκή του τύπου *και...και*.

Αντίθετα, αν υπήρχε κόμμα («οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες, οὕτως ὥστε ...»), θα μεταφράζαμε «αυτοί που έχουν τα δικαιώματα, έτσι ὥστε...» και η γενική «τῶν δικαίων» θα ήταν μόνο αντικείμενο της μετοχής. Αυτό θα σήμαινε ότι το υποκείμενο της μετοχής, τα άτομα, θα συμμετείχαν σε όλα τα «δικαία» (= πολιτικά δικαιώματα), αυτονόητα και στο δικαίωμα εμφάνισης στα δικαστήρια. Αλλά στην περίπτωση αυτή η λέξη «οὕτως» θα ήταν περιττή.

Αυτό επιβεβαιώνει και η χρήση του πληθυντικού αριθμού «τῶν δικαίων» αντί του ενικού «τοῦ δικαίου», διότι η χρήση του ενικού θα σήμαινε ότι δεν θεωρείται πολίτης κάποιος που συμμετέχει στο δίκαιο, δηλαδή στη δικαιοσύνη. Ο φιλόσοφος όμως θέλει να τονίσει αυτή ακριβώς την βασική αρχή της πολιτικής του θεωρίας, ότι δηλαδή η συμμετοχή αποκλειστικά και μόνο στη δικαιοσύνη και σε κανένα άλλο από τα πολιτικά δικαιώματα δεν κάνει κάποιον να είναι πολίτης.

2. Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (δύο περίπου σελίδων) για τη σημασία που έχει το να μπορεί ο πολίτης να προσφεύγει στα δικαστήρια ως κατηγορός ή κατηγορούμενος προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του, το δίκιο του ή τα συμφέροντά του. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 197)

Απάντηση: (η απάντηση που ακολουθεί είναι ενδεικτική και περιέχει εν συντομία τα στοιχεία που πρέπει να αναπτυχθούν σε δοκιμακή μορφή από τον μαθητή)

Το δικαίωμα προσφυγής του πολίτη στα αρμόδια όργανα απονομής της δικαιοσύνης αποτελεί έναν από τους πυλώνες διασφάλισης του δικαίου, της κοινωνικής σταθερότητας και της αποφυγής της αδικίας, ατομικής ή πολιτικής. Το σημαντικότερο ίσως συνταγματικό δικαίωμα των πολιτών να διεκδικούν σύννομα το δίκιο τους, κατοχυρώνει κάθε ατομικό, οικονομικό ή πολιτικό συμφέρον και δικαίωμά τους, χωρίς να απειλούνται ή να παραβιάζονται τα δικαιώματα άλλων πολιτών. Διασφαλίζει τα δικαιώματα των πολιτών έναντι του ίδιου του κράτους (την ισονομία, ιστοπολιτεία, την ισηγορία και την παρρησία), συμβάλλει στην αποφυγή κοινωνικών συγκρούσεων και αναταραχών και εξασφαλίζει ηρεμία, γαλήνη, ασφάλεια και κατ' επέκταση την ευδαιμονία, που είναι και ο ύψιστος στόχος της πόλης. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί ένα σωστό σύστημα απονομής δικαιοσύνης, που να λειτουργεί με ορθούς νόμους, αμεροληψία και ελευθερία. Η νομοκρατία δεν φθάνει για τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης, είναι απαραίτητο οι νόμοι να είναι και δίκαιοι, δηλαδή να υπάρχει κράτος δικαίου. Όλα αυτά, βέβαια, μπορούν να επιτευχθούν μόνο αν όλοι ανεξαιρέτως οι πολίτες ή οι κάτοικοι μιας χώρας μετέχουν στο δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη και συμμετοχής στην άσκηση της δικαστικής εξουσίας. Τα παραπάνω αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός υψηλού επιπέδου πολιτικού πολιτισμού, καθώς η έννοια της δικαιοσύνης προϋποθέτει ανθρώπους ενάρετους, ηθικούς και καλλιεργημένους.

3. Ποια είναι τα κριτήρια που, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δεν αποδεικνύουν ότι κάποιος είναι πολίτης;

Απάντηση: Τα στοιχεία που **δεν κρίνονται ασφαλή** για τον χαρακτηρισμό κάποιου ως πολίτη είναι:

α) **Ο τόπος κατοικίας («οὐ τῷ οἰκεῖν που πολίτης ἐστίν»):** δεν μπορεί να χαρακτηριστεί κάποιος πολίτης ανάλογα με το πού κατοικεί, γιατί στον ίδιο τόπο –εν προκειμένω στην Αθήνα– μπορούσαν να κατοικούν και μέτοικοι και δούλοι, οι οποίοι όμως δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα και συνεπώς, δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν πολίτες. Οι πρώτοι, διότι ήταν ξένοι στην καταγωγή, και οι δεύτεροι, διότι δεν θεωρούνταν οντότητες αυτοτελείς και ελεύθερες, ικανές να αποτελούν μέλη μιας ελεύθερης κοινωνίας, μιας πόλης κράτους.

β) **Το δικαίωμα εμφάνισης κάποιου στο δικαστήριο ως ενάγοντος ή ως εναγόμενου («οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες ... καὶ δικάζεσθαι»):** δεν μπορεί να θεωρηθεί κάποιος πολίτης, μόνο επειδή έχει το δικαίωμα να εμφανίζεται στο δικαστήριο ως ενάγων ή ως εναγόμενος. Κι αυτό, γιατί πολίτες άλλων πόλεων μπορούν να έχουν αυτό το δικαίωμα χάρη σε ειδικές συμφωνίες, γραπτές δηλαδή διατάξεις που ορίζουν πρωτίστως τις εμπορικές συμφωνίες ανάμεσα στους πολίτες διαφορετικών πόλεων. Σύμφωνα με αυτές έχουν το δικαίωμα να μεταβαίνουν στην άλλη πόλη, να παραμένουν εκεί και να διεκδικούν από τα δικαστήρια την απονομή δικαίου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Τυρρηνών και των Καρχηδονίων, που δίνει ο Αριστοτέλης σε άλλο σημείο των *Πολιτικῶν* του, οι οποίοι δένονταν με εμπορικές και στρατιωτικές συμφωνίες («σύμβολα»), που όμως δεν ήταν αρκετές για να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην ίδια πολιτική κοινωνία.

Επίσης, όπως μας προϊδεάζει το επίθετο «ϊκανόν» στο τέλος της ενότητας, σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, δεν έπρεπε να ορίζονται πολίτες τα παιδιά και όσοι νέοι δεν είχαν ακόμη εγγραφεί στα μητρώα των πολιτών, όσοι γέροντες δεν εκπλήρωναν πια τα πολιτικά τους δικαιώματα και τέλος, όσοι με δικαστική απόφαση είχαν χάσει τα δικαιώματα του πολίτη, καθώς και οι εξόριστοι.

4. Ποια είναι τα κριτήρια που, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποδεικνύουν ότι κάποιος είναι πολίτης;

Απάντηση: Μετά την αναφορά στα κριτήρια που δεν αποδεικνύουν επαρκώς ότι κάποιος είναι πολίτης, ο Αριστοτέλης καταλήγει στα δύο επαρκή γνωρίσματα προσδιορισμού της έννοιας. **Πολίτης**, λοιπόν, είναι:

α) αυτός που συμμετέχει στη **δικαστική εξουσία**, που έχει δηλαδή το δικαίωμα να δικάζει ως μέλος δικαστηρίου και ειδικότερα του λαϊκού δικαστηρίου της Ηλιαίας («μετέχειν κρίσεως») και

β) αυτός που συμμετέχει στην **πολιτική εξουσία**, αφενός δηλαδή στη διοίκηση του κράτους εκλέγοντας τους ηγέτες της πόλης του και αφετέρου μετέχοντας στα όργανα που λαμβάνουν τις πολιτικές αποφάσεις και νομοθετούν (βουλή, εκκλησία του δήμου) («μετέχειν ἀρχῆς»).

Ο ορισμός του πολίτη: «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς».

Ο ορισμός αποδίδει την ίδια την ουσία της πόλης, γιατί η πόλη είναι συμβιωτική κοινότητα που διέπεται από σχέσεις εξουσίας μεταξύ των μελών της με το εξής όμως γνώρισμα: η εξουσία ασκείται μεταξύ ίσων. Ο πολίτης, το ίδιο και όλοι οι άλλοι, έχει κάποια μορφή βουλευτικής και δικαστικής εξουσίας στην πόλη. Ανεξάρτητα από το είδος του πολιτεύματος, πολίτης είναι αυτός που αναδέχεται κάποια δικαστική ή βουλευτική εξουσία, αλλά οι συνθήκες για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη μεταβάλλονται ανάλογα με τα πολιτεύματα. Οι πολίτες είναι εξ ορισμού ελεύθεροι, γιατί υπάρχουν και πράττουν για χάρη του εαυτού τους και όχι για χάρη άλλων. Υπάρχουν και πράττουν για χάρη της ευδαιμονίας τους που αποτελεί τον τελικό σκοπό της ύπαρξης της πόλης. Εν ολίγοις, ο «αριστοτελικός» πολίτης είναι αυτός που συμμετέχει στη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική αρχή. Αυτή η συμμετοχή παρουσιάζεται από τον φιλόσοφο ως το σπουδαιότερο δικαίωμά του, διότι χάρη σε αυτό ο πολίτης διαχειρίζεται τα πολιτικά πράγματα, πολιτεύεται. Ισοδυναμεί με τη συμμετοχή στο σύνολο σχεδόν των λειτουργιών της πόλης - κράτους. Φυσικά, ο φιλόσοφος αναφέρεται στην πόλη της δημοκρατικής Αθήνας, την πόλη της άμεσης δημοκρατίας, αλλά και σε όσες πόλεις-κράτη είχαν παρόμοια πολιτεύματα, γιατί σε πολιτεύματα ολιγαρχικά ή τυραννικά, όπως αυτά της Σπάρτης και της Κρήτης δεν είχαν όλοι οι πολίτες το δικαίωμα να συμμετέχουν στις λειτουργίες του κράτους.

5. Τι γνωρίζετε για τη θέση των μετοίκων και των δούλων στην αρχαία Αθήνα;

Απάντηση:

Οι **μέτοικοι** ήταν ξένοι που είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα και αποτελούσαν σημαντικό μέρος του αθηναϊκού πληθυσμού. Ήταν καταγεγραμμένοι σε ειδικό κατάλογο και πλήρωναν ετησίως έναν φόρο (12 δραχμές οι άνδρες και 6 οι γυναίκες), το «μετοίκιον». Δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, δεν μπορούσαν να συμμετέχουν στη διοίκηση του κράτους, ούτε να έχουν στην κατοχή τους κτήματα. Ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία και επομένως, κατά ένα μεγάλο μέρος, στήριζαν την οικονομία της Αθήνας. Οι Αθηναίοι τους χρησιμοποιούσαν στον στρατό και στον στόλο, καθώς και στις θρησκευτικές τελετές και στις «λειτουργίες». Κάθε μέτοικος ήταν υποχρεωμένος να ορίσει έναν γνήσιο Αθηναίο πολίτη ως εγγυητή ή προστάτη του, ο οποίος συναλλάσσόταν για λογαριασμό του με το κράτος και εγγυόταν για τη διαγωγή του. Για τις υπηρεσίες του προς το κράτος ο μέτοικος μπορούσε να γίνει «ισοτελής», δηλαδή ίσος με τους γνήσιους Αθηναίους πολίτες σε ό,τι αφορούσε τους φόρους, σπάνια όμως μπορούσε να γίνει πολίτης και σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να αναλάβει δημόσια αξιώματα.

Οι **δούλοι** θεωρούνταν μορφή ιδιοκτησίας («res») και, φυσικά, δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Όπως αναφέρει σε άλλο σημείο των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης, ο δούλος ήταν ένα «ἔμψυχον κτήμα», αναγκαίο για να τεθούν σε ενέργεια τα άψυχα εργαλεία και όπως κάθε «κτήμα», ο δούλος ήταν όργανο προορισμένο να υπηρετεί τη γενική διαχείριση της ζωής. Κατά τον φιλόσοφο, ο φύσει δούλος (γιατί υπάρχει και ο θέσει δούλος, αυτός που περιήλθε σε κατάσταση δουλείας εξαιτίας πολέμου κ.τ.λ.) διαθέτει εκ φύσεως φρόνημα ανελεύθερο που δεν μπορεί να το χρησιμοποιεί συνειδητά, «ὁ δούλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν» και επομένως δεν είναι δυνατό να αποτελεί μέλος μιας ελεύθερης κοινωνίας, μιας πόλης κράτους.

6. Ποιος είναι ο ορισμός της πόλης στον οποίο καταλήγει ο Αριστοτέλης;

Απάντηση: Στην προηγούμενη ενότητα ο Αριστοτέλης δήλωσε πως, για να προχωρήσει στον ορισμό της «πολιτείας», πρέπει πρώτα να ορίσει την έννοια «πόλις», που είναι το «ἄλλον» και για να γίνει αυτό, πρέπει να προηγηθεί η έννοια του «πολίτη», που είναι το «μέρος» του «ἄλου». Αφού, λοιπόν, ἔδωσε τον ορισμό του πολίτη, συνθέτει νέο ορισμό για την πόλη σε σχέση όμως με τον πολίτη και τη συμβολή του στο βασικό γνώρισμά της, σε αυτό της αυτάρκειας. Η πόλη, επομένως, είναι:

α) το σύνολο των πολιτών που έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν στην πολιτική και δικαστική εξουσία και

β) το σύνολο των πολιτών που είναι αρκετοί στον αριθμό και ικανοί στην αξιοσύνη, την αρετή (διανοητική και ηθική), όχι τυχαίοι και ανάξιοι, ικανοί να εξασφαλίζουν αυτάρκεια στην πόλη.

Με δεδομένο ότι πόλη είναι ένα σύνολο πολιτών, που διαθέτει εξουσίες, διατηρείται ως ενιαία ολότητα που υπηρετεί τον τελικό της σκοπό, την ευδαιμονία, η οποία όμως προϋποθέτει αυτάρκεια, γιατί η αυτάρκεια που επιτυγχάνεται στην πόλη, όταν ικανοποιούνται όλες οι ανάγκες ζωής, είναι συνώνυμη με την ευτυχία, το «εὖ ζῆν». Οι άνθρωποι ως άτομα, επειδή είναι ελλιπή όντα, είναι δυνατόν να είναι ευτυχείς, μόνο αν είναι σε θέση να έχουν επάρκεια, την οποία βρίσκουν μέσα στην πόλη και από την πόλη. Επίσης, η πολιτική κοινωνία ως πλήρης ύπαρξη, που δεν της λείπει τίποτε και μπορεί να εγγυηθεί το «εὖ ζῆν», είναι αποτέλεσμα της συνειδητής πολιτικής πράξης των πολιτών. Έτσι, ο Αριστοτέλης προοικονομεί τη συνέχεια των αναλύσεών του, όπου θα εκθέσει τις απόψεις του για την ποιότητα του πολίτη και του πολιτικού και για τα γνωρίσματα του σπουδαίου πολίτη και πολιτικού άρχοντα.

Σε άλλο σημείο των *Πολιτικών* (1328b 16) ο Αριστοτέλης διδάσκει ότι: «ἢ ... πόλις πλῆθός ἐστιν οὐ τὸ τυχόν ἀλλὰ πρὸς ζωὴν αὐτάρκες, ... ἔαν δέ τι τυγχάνῃ τούτων ἐκλείπον, ἀδύνατον ἀπλῶς αὐτάρκη τὴν κοινωνίαν εἶναι ταύτην», και, όπως ήδη έχει αναφέρει στη 12^η ενότητα, η αυτάρκεια της πόλης συνδέεται με το «εὖ ζῆν», την ευδαιμονία των πολιτών και δεν αφορά απλώς τα υλικά αγαθά και την εμπορική της ανάπτυξη, αλλά και την ύπαρξη αμυντικών δυνατοτήτων, συστήματος χρηστής διοίκησης και απονομής δικαιοσύνης. Έτσι, η πόλη καθίσταται αυτόνομη σε όλους τους τομείς.

1. Σε ένα έργο πολιτικής θεωρίας ο Αριστοτέλης το βρήκε φυσικό και αυτονόητο να συζητήσει θέματα παιδείας και εκπαίδευσης, και μάλιστα πολύ συγκεκριμένα, όπως είναι ο στόχος της εκπαίδευσης, ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας της, η διδακτέα ύλη, κ.τ.λ. Συμμερίζεσαι κι εσύ τη στάση αυτή του Αριστοτέλη; Δικαιολόγησε τη γνώμη σου. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 209)

Απάντηση: Ήδη από την πρώτη φράση της ενότητας διαπιστώνεται ότι ο Αριστοτέλης συνδέει την παιδεία με τη διακυβέρνηση της πολιτείας. Η παιδεία είναι λοιπόν **πολιτικό θέμα** που πρέπει να απασχολεί και τους πολιτικούς και τους νομοθέτες, γιατί επηρεάζει τη συνολική ζωή του κράτους, αλλά και του κάθε πολίτη ξεχωριστά, αφού καθορίζει το παρόν του και προδιαγράφει το μέλλον του. **«νομοθετητέον»:** Ο Αριστοτέλης είναι θιασώτης της νομοθετικά κατοχυρωμένης παιδείας. Επικρίνει την απουσία νομοθετικής εκπαιδευτικής μέριμνας και τη δυνατότητα αυτοσχεδιασμού του δασκάλου ή του κηδεμόνα που αναπληρώνουν το κενό της πολιτείας και διδάσκουν ό,τι οι ίδιοι θέλουν στα παιδιά. Και στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1180 a) αποδοκιμάζει τις ελληνικές πόλεις, εκτός από τη Σπάρτη, οι οποίες δεν μεριμνούν για την παιδεία των νέων και επιτρέπουν την άσκηση «κυκλωπικής εξουσίας», δηλαδή πατριαρχικής, στα παιδιά, καθώς επιτρέπουν στον πατέρα να επιλέξει το πρόγραμμα σπουδών και το σκοπό της εκπαίδευσης των παιδιών του. Η παιδεία για το Αριστοτέλη πρέπει να είναι **με νόμο κοινή** για όλους, γιατί έτσι υπηρετείται η ευδαιμονία και η ενότητα της πόλης και να μην παρέχεται ιδιωτικά με πρόγραμμα διδασκαλίας που επιλέγουν οι γονείς. Όπως λοιπόν αναφέρει και στο προηγούμενο απόσπασμα (*Πολιτικά*, 1337a 11-32) με το οποίο ξεκινά το VIII βιβλίο των *Πολιτικών*, που παρατίθεται μεταφρασμένο στο σχολικό εγχειρίδιο (σελ. 208), η παιδεία είναι υπόθεση του κράτους, αφού και κάθε πολίτης ανήκει στο κράτος, και πρέπει να θεσπιστούν νόμοι σχετικά με αυτή. **«κοινήν ποιητέον»:** Η *κοινή παιδεία* είναι αίτημα της κοινωνικής και πολιτικής ισότητας των πολιτών, κατά τον Αριστοτέλη. Η *κοινή παιδεία* είναι αναγκαία για την ενότητα της πόλης και την ευδαιμονία του συνόλου. Υπερασπίζεται τον δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας με τα επιχειρήματα του «τέλους» και του «όλου» της πόλης. Με το πρώτο επιχειρήμα επικαλείται τον τελικό σκοπό της πόλης, την ευδαιμονία, καθώς μάλιστα ο άνθρωπος ως φύσει πολιτική οντότητα πραγματώνεται στην πόλη. Η επίτευξη της κοινής ευδαιμονίας προϋποθέτει κοινό τρόπο για όλους τους πολίτες, δηλαδή μία και κοινή παιδεία για όλους τους πολίτες. Οι νέοι πρέπει να λαμβάνουν μόρφωση ταιριαστή με το πολίτευμα της πόλης τους, έτσι ώστε να φτάσουν στον επιδιωκόμενο σκοπό, που είναι η ευδαιμονία του συνόλου των πολιτών. Εφόσον λοιπόν ο σκοπός της πόλης είναι κοινός, **κοινή πρέπει να είναι και η παιδεία** που προσφέρεται και να μην αφήνεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Με το δεύτερο επιχειρήμα ο Αριστοτέλης προβάλλει την πόλη ως όλον, μόριο του οποίου είναι ο κάθε πολίτης. Το μόριο δεν είναι δυνατόν να αποφασίζει για το όλον, αλλά το όλον για το μέρος. Η στόχευση μιας τέτοιας πρότασης δεν είναι η ισοπεδωτική ομοιομορφία των πολιτών, αλλά η πολιτική ενότητα της πόλης χωρίς να αποκλείεται η ατομική διαφορά και η ποικιλία των κοινωνικών και ψυχολογικών τύπων. Συνεπώς, αν στόχος της πολιτείας είναι να οδηγήσει τους πολίτες στην αρετή και κατ' επέκταση στην ευδαιμονία, που είναι ο ύψιστος στόχος, ο στόχος αυτός θα επιτευχθεί μόνο αν παρέχεται κοινό επίπεδο μόρφωσης σε όλους τους πολίτες.

Συμπερασματικά, στην αρχή της 20^{ης} ενότητας προβάλλονται δύο θέσεις: η παιδεία να είναι αντικείμενο κρατικής μέριμνας και να ρυθμίζεται νομοθετικά (**«νομοθετητέον»**) και να έχει ενιαίο για όλους χαρακτήρα (**«κοινήν ποιητέον»**). Στη συνέχεια, όπως συνηθίζει ο Αριστοτέλης, διατυπώνει τον προβληματισμό της εποχής του που, βέβαια, παραμένει και σήμερα επίκαιρος για τα εκπαιδευτικά ζητήματα.

Πράγματι η παιδεία επηρεάζει την ποιότητα ζωής των πολιτών, την πνευματική τους καλλιέργεια, την ηθικότητά τους την πολιτική τους ωριμότητα. Η παιδεία είναι το μέσον με το οποίο μπορούν οι πολίτες να αναπτύξουν τις δυνατότητές τους και να προσφέρουν τα βέλτιστα στο κοινωνικό σύνολο. Εφόσον λοιπόν η παιδεία είναι θεμέλιο της προόδου, μια δημοκρατική πολιτεία πρέπει κατά κύριο λόγο να ενδιαφέρεται και να μεριμνά για την παιδεία όλων των πολιτών της και σε αυτήν να στηρίζει το μέλλον της.

2. Κάνε έναν όσο το δυνατόν πληρέστερο κατάλογο των θεμάτων που θίγονται στο κείμενο του πρώτου ερμηνευτικού σχολίου της ενότητας αυτής. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 206)

Απάντηση: Τα θέματα που θίγονται στο πρώτο ερμηνευτικό σχόλιο της ενότητας αυτής είναι:

α) Οι πολιτικοί και οι νομοθέτες οφείλουν να ασχοληθούν σοβαρά με το θέμα της παιδείας των νέων, αφού η παραμέλησή της βλάπτει το ίδιο το πολίτευμα των πόλεων.

- β) Η μόρφωση των νέων πρέπει να ταιριάζει με το πολίτευμα της πόλης τους.
- γ) Η παιδεία προετοιμάζει τους νέους για την άσκηση κάποιας τέχνης αλλά και για την άσκηση της αρετής.
- δ) Για να επιτευχθεί ο στόχος που έχει κάθε πόλη, δηλαδή η ευδαιμονία του συνόλου των πολιτών της, πρέπει η παιδεία να είναι μία και κοινή για όλους.
- ε) Η παιδεία πρέπει να είναι υπόθεση του κράτους, αφού και ο πολίτης είναι μέλος αυτού.

3. Να αναφέρετε τους προβληματισμούς που διατυπώνονταν την εποχή του Αριστοτέλη για τον χαρακτήρα, το περιεχόμενο και τους στόχους της παιδείας.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, για να δικαιολογήσει γιατί χρειάζεται να καθοριστούν τα γνωρίσματα της παιδείας και ο τρόπος με τον οποίο οι νέοι εκπαιδεύονται, αναφέρεται σε διαπιστώσεις για τον χαρακτήρα της παιδείας και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην εποχή του. Επισημαίνει τη διαφωνία για τον σκοπό και το περιεχόμενο της παρεχόμενης παιδείας. Οι άνθρωποι διαφωνούν για το αν οι νέοι είναι καλό να εκπαιδεύονται με σκοπό την κατάκτηση της **αρετής** και του **άριστου βίου** και αν πρέπει να αποβλέπουν με την παιδεία στην **πνευματική καλλιέργεια ή στη διάπλαση ήθους**. Έτσι, άλλοι υποστηρίζουν ότι η παιδεία πρέπει να στοχεύει:

- **«πρὸς ἀρετήν»:** Η αρετή αναφέρεται και στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής (διανοητικές αρετές) και σε ενέργειες της βούλησης, που ελέγχονται όμως από τη λογική, αλλά γεννιούνται με τον εθισμό (ηθικές αρετές). Η αρετή αποτελεί τη βάση του «αίρετωτέρου βίου».
- **«πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον»:** Ο άριστος βίος απασχόλησε τον Αριστοτέλη στα τρία πρώτα κεφάλαια του έβδομου βιβλίου των *Πολιτικών* και οπωσδήποτε στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Εννοεί μάλλον τον άριστο βίο που προβάλλει κάθε πολιτική κοινωνία στα μέλη της ως «αίρετώτερον βίον» (=προτιμότερο βίο). Στο σύνολο των αριστοτελικών αναφορών η αρετή αποτελεί την προϋπόθεση του «αίρετωτέρου βίου», όπως φαίνεται και στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1172a24). Επιπλέον, χρειάζεται να αναγνωρίσουμε ένα πλάτος στην έννοια της αρετής, σύμφωνα με το οποίο π.χ. οι Σπαρτιάτες ταύτιζαν το περιεχόμενο της αρετής με την πολεμική ανδρεία και κατά συνέπεια ο βίος που θεμελιώνεται στην πολεμική ανδρεία ήταν ο άριστος γι' αυτούς. Γίνεται σαφές ότι ο άριστος βίος συνδέεται με το άριστο πολίτευμα. Άριστη πολιτεία είναι εκείνη που εξασφαλίζει τον «αίρετώτατον βίον», την άριστη ζωή για το άτομο και το σύνολο συγχρόνως. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένας και μοναδικός άριστος βίος, αλλά τόσοι όσα και τα πολιτεύματα.

Σύμφωνα πάλι με μελετητές, ο άριστος βίος ανήκει στο «λόγον ἔχον», το θεωρητικό και ανώτερο μέρος της ψυχής. Μάλιστα, σε παρακάτω απόσπασμα των *Πολιτικών* (*Πολιτικά* 1340 a 5 κ.ε.) ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ένα παιδευτικό αγαθό όχι μόνον ευχάριστο και διασκεδαστικό, αλλά χρήσιμο και για ηθικούς σκοπούς και για τη διαμόρφωση του άριστου βίου είναι η μουσική. Συγκεκριμένα αναφέρει: «... πρέπει να θεωρούμε ότι η μουσική ασκεί πάνω μας κάποια επίδραση προς την κατεύθυνση της αρετής, καθώς έχει τη δύναμη ... να δίνει μια ορισμένη ποιότητα στον χαρακτήρα μας, δεδομένου ότι μας ασκεί στο να αισθανόμαστε ευχαρίστηση με τον σωστό τρόπο· με έναν άλλο τρόπο μπορούμε να πούμε ότι η μουσική συμβάλλει στο να καθορίσουμε την πορεία του βίου μας και να καλλιεργήσουμε τον νου μας». Ως παραδείγματα αναφέρει τη χρήση των λατρευτικών ασμάτων στις γιορτές, όπου οι συμμετέχοντες αρχικά διεγείρονται στο άκουσμα της γεμάτης πάθος μουσικής και στη συνέχεια πάλι ηρεμούν με τα ιερά τραγούδια που ακολουθούν σαν να βρήκαν ίαση και καθαρισμό, δηλαδή ψυχική ανακούφιση, η οποία συνδέεται με απόλαυση.

Επίσης, άλλοι υποστηρίζουν ότι η παιδεία πρέπει να στοχεύει:

- **«πρὸς τὴν διάνοιαν»:** Ορισμένοι θεωρούν ότι η παιδεία έχει νόημα ως **άσκηση του νου**, ως μαθητεία μόνο του πνεύματος.
- **«πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος»:** Από την άλλη η διαμόρφωση **ηθικού χαρακτήρα** αποτελεί και αυτή κύριο διακύβευμα της παιδείας, το οποίο έχει υποστηρικτές, αλλά και αρνητές.

Ο ρεαλιστικός και εμπειρικός χαρακτήρας της αριστοτελικής σκέψης φαίνεται και στη διαπίστωση ότι η έρευνα για την παιδεία δεν διευκολύνεται από την παρατήρηση της τότε παρεχόμενης εκπαίδευσης. Κρίνει, λοιπόν, ο Αριστοτέλης ότι η απουσία νομικού πλαισίου για την εκπαίδευση και ο ιδιωτικός της χαρακτήρας προσανατολίζουν τους ανθρώπους σε ανόμοιες επιλογές παιδείας με πολιτικές βέβαια επιπτώσεις στην ενότητα και στην ευδαιμονία της πόλης. Διακρίνει στην εποχή του και μας παραδίδει τρεις τύπους παιδείας:

α) την ωφελμιστική παιδεία, με την οποία επιδιώκεται το πρακτικό και το ωφέλιμο, τα **χρήσιμα για τη ζωή** («τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον»).

β) τη «γνωσιοκεντρική / νοησιαρχική, η οποία δίνει προτεραιότητα στην καλλιέργεια του νου, σε αυτά που απλώς προάγουν τη γνώση, («τὰ περιττά»).

γ) την ηθοπλαστική η οποία προτάσσει τη διάπλαση του ήθους των παιδιών, **αυτά που τείνουν προς την αρετή** («τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετήν»).

Κανένας τύπος παιδείας από αυτούς δεν ικανοποιεί απόλυτα τον Αριστοτέλη, γιατί ο κάθε τύπος από μόνος του δεν είναι σε θέση να προσφέρει όλα εκείνα τα γνωρίσματα που απαιτούνται για τη συγκρότηση της προσωπικότητας του σπουδαίου πολίτη και πολιτικού. Μας παραδίδει ο Αριστοτέλης τον προβληματισμό που είχε ανακύψει για τις τρεις κατευθύνσεις της παιδείας: κατάρτιση για βιοπορισμό, ή διάπλαση ενάρτετου χαρακτήρα, ή καθαρή μόρφωση. Όπως θα διευκρινίσει στη συνέχεια του όγδοου βιβλίου ο Αριστοτέλης, η παιδεία που υπηρετεί πραγματικά τις αρχές της πόλης και διαπλάθει τον σπουδαίο πολίτη και πολιτικό χρειάζεται να διέπεται από τρεις αρχές: α) τη μεσότητα, β) το δυνατό που αφορά το ανθρωπίνως εφικτό και γ) το πρέπον. Η τριπλή αυτή βάση παιδείας υπαγορεύει ένα διαφορετικό πρόγραμμα σπουδών από αυτό που παρεχόταν τότε και το οποίο ο Αριστοτέλης το κρίνει ως συγκεχυμένο και ανεπαρκές.

4. Που οφείλεται ο προβληματισμός που υπήρχε την εποχή του Αριστοτέλη για τον χαρακτήρα, το περιεχόμενο και τους στόχους της παιδείας;

Απάντηση: Ο προβληματισμός οφείλεται στο ότι όλοι τιμούν την αρετή, ο καθένας όμως δίνει διαφορετικό περιεχόμενο σε αυτή και επομένως, διαφοροποιείται και ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να ασκείται. Παρόμοιο προβληματισμό είχε διατυπώσει και ο Πλάτωνας στον διάλογο «Λάχης» (Λάχης 190 b 7), όπου αναφέρει: «Αν δεν ξέρουμε καν τι είναι η αρετή, με ποιον τρόπο θα συμβουλέψουμε κάποιον πώς να την κατακτήσει πιο εύκολα;»

Ασφαλώς, ο προβληματισμός αυτός δεν αφορά μόνο την εποχή του Αριστοτέλη, αντιθέτως είναι διαχρονικός και απασχολεί όλες τις κοινωνίες.

Είναι αλήθεια ότι οι πολιτικές, κοινωνικές, ιστορικές και ιδεολογικές μεταβολές επηρεάζουν και το περιεχόμενο της έννοιας της αρετής και συνεπώς, και τους στόχους της παιδείας. Υπάρχουν δηλαδή αρχές και αξίες στις πολιτικές κοινωνίες και σύμφωνα με αυτές διαμορφώνονται τα κριτήρια δημιουργίας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Η παιδεία λοιπόν έχει πολιτικό χαρακτήρα.

5. Ποιες απόψεις του Αριστοτέλη για τη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα του ανθρώπου διακρίνετε στο κείμενο;

Απάντηση: Μελετώντας τις απόψεις του Αριστοτέλη για την παιδεία και τη σχέση της με την πολιτεία και τον τρόπο διακυβέρνησής της μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, κατά τη γνώμη του φιλοσόφου, η κατάκτηση της αρετής, δηλαδή η διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα του ανθρώπου, δεν είναι ανεξάρτητη από την πολιτεία, αλλά διαμορφώνεται μέσα σε αυτή και καλλιεργείται μέσω της παιδείας. Έτσι, η τέλεια πόλη, η ολοκληρωμένη, δηλαδή, και ανώτερη μορφή κοινωνίας, επιδιώκει με τη νομοθεσία να κατοχυρώσει την κοινή παιδεία, την παροχή δηλαδή ανώτερου επιπέδου μόρφωσης, με στόχο την κατάκτηση της αρετής και κατ' επέκταση της ευδαιμονίας του συνόλου των πολιτών. Μόνο με την ορθή παιδεία φτάνει ο άνθρωπος στον ύψιστο στόχο, για τον οποίο είναι προορισμένος από τη φύση του και ολοκληρώνεται. Όπως θα διευκρινίσει στη συνέχεια του όγδοου βιβλίου ο Αριστοτέλης, η παιδεία που υπηρετεί πραγματικά τις αρχές της πόλης και διαπλάθει τον σπουδαίο πολίτη και πολιτικό χρειάζεται να διέπεται από τρεις αρχές: α) τη μεσότητα, β) το δυνατό που αφορά το ανθρωπίνως εφικτό και γ) το πρέπον. Η τριπλή αυτή βάση παιδείας υπαγορεύει ένα διαφορετικό πρόγραμμα σπουδών από αυτό που παρεχόταν τότε και το οποίο ο Αριστοτέλης το κρίνει ως συγκεχυμένο και ανεπαρκές. Η παιδεία λοιπόν στον Αριστοτέλη συμβάλλει στην ενότητα της πόλης και με τη δυναμική της στη λύση κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων και στην ποιότητα του ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Συνεπώς, η πολιτεία που έχει φροντίσει να διδαχθεί ο πολίτης την αρετή διακρίνεται για την ηθικότητα της, την ελευθερία και την αυτάρκειά της και επιτυγχάνει το «τέλος» της που είναι η ευδαιμονία των πολιτών.

6. Ποια αντικείμενα διδάσκονταν οι νέοι της εποχής του Αριστοτέλη;

Απάντηση: Τα μαθήματα που διδάσκονταν την εποχή του Αριστοτέλη ήταν:

α) **ανάγνωση και γραφή**, αντικείμενα τα οποία θεωρούνταν χρήσιμα για τη ζωή («χρήσιμα πρὸς τὸν βίον»),

β) **γυμναστική**, η οποία συντελούσε στην καλλιέργεια της ανδρείας,

γ) **μουσική**, η οποία θεωρούνταν και χρήσιμη για τη ζωή και ασκούσε ηθική επίδραση στον άνθρωπο,

δ) μερικές φορές **σχέδιο και ζωγραφική**, δεξιότητες που θεωρούνταν κι αυτές χρήσιμες για τη ζωή.

Η **αριθμητική** δεν αναφέρεται, επειδή ίσως στην Αθήνα αυτή διδασκόταν στο σπίτι και όχι στο σχολείο.

7. Μελετώντας ο Αριστοτέλης τους προβληματισμούς που διατυπώνονταν την εποχή του σχετικά με τον χαρακτήρα, το περιεχόμενο και τους στόχους της παιδείας κατέληξε σε κάποιες δικές του απόψεις πάνω σε αυτά ζητήματα. Ποιες είναι αυτές οι απόψεις;

Απάντηση: Έπειτα από την παρουσίαση των προβληματισμών σχετικά με τον χαρακτήρα, το περιεχόμενο και τους στόχους της παιδείας, η ενότητα κλείνει με τη διατύπωση των προσωπικών θέσεων του Αριστοτέλη πάνω σε αυτά τα ζητήματα. Φαίνεται ότι δεν αποδοκιμάζει απολύτως καμιά διάσταση γνώσης, (χρήσιμη, αναγκαία, επιστημονική και ηθοπλαστική), απορρίπτει όμως τη μονοδιαστατικότητα της παρεχόμενης γνώσης και μάλιστα της πρακτικά / επαγγελματικά προσανατολισμένης. Προβάλλει ένα πρότυπο γνώσης που συνθέτει τη χρησιμότητα, την αναγκαιότητα, την επιστημονική αλήθεια με κυρίαρχο τον ηθοπλαστικό προσανατολισμό. Στο παιδευτικό πρόγραμμα του Αριστοτέλη έχει θέση και το χρήσιμο και η ελεύθερη απασχόληση και η επιστημοσύνη, αποκλείεται όμως ό,τι θα έθιζε το νέο στην ευτέλεια και την ποταπότητα (βάνουσον ἔργον).

Ο φιλόσοφος λοιπόν ακολουθεί τη μέση οδό και υποστηρίζει ότι οι νέοι πρέπει ασφαλώς να μαθαίνουν γνώσεις χρήσιμες για τη ζωή, όπως η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική και το σχέδιο, αλλά από αυτές όχι όλες, παρά μόνο τις αναγκαίες. Κι από τις αναγκαίες όμως πρέπει να μαθαίνουν όσες ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους και όχι τις ευτελείς που ασκούν οι δούλοι, οι οποίες αδρανοποιούν το σώμα και τον νου του ανθρώπου, τον καθιστούν αγροίκο, άξεστο («βάνουσον») και τον απομακρύνουν από την κατάκτηση της αρετής. Έτσι, η επαγγελματική εκπαίδευση συνδέεται με τους «βανούσους», δηλαδή με τους ανθρώπους που διαθέτουν τη γνώση και την κατασκευαστική τους ικανότητα στην υπηρεσία των άλλων με αμοιβή, αλλά αυτό είναι στοιχείο δουλικότητας. Φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης διακρίνει τη γνώση από την κοινωνική λειτουργία της, από την άποψη ότι η γνώση που οδηγεί σε επαγγελματική εξειδίκευση στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας δεν αναιρεί τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα της μισθωτής εργασίας, γιατί ο άνθρωπος «εμπορευματοποιεί» την επαγγελματική γνώση του, δηλαδή ένα ποιοτικό γνώρισμα της ύπαρξής του, και το υποτάσσει στη βούληση του άλλου. Δεν αρμόζει στους ελεύθερους ανθρώπους να αναζητούν σε κάθε γνώση τη χρησιμότητα, γιατί αυτή μπορεί να τους οδηγήσει στη μονομέρεια

Από τα παραπάνω, λοιπόν, προκύπτει ότι οι χρήσιμες γνώσεις είναι απαραίτητες, αλλά δεν πρέπει να αποτελούν αυτοσκοπό. Ο χαρακτήρας της παιδείας, κατά τον Αριστοτέλη, πρέπει να είναι κυρίως ηθοπλαστικός και να στοχεύει τόσο στη διαμόρφωση του σώματος όσο και του πνεύματος του ανθρώπου.